

Karwan Fatah-Black

Slavernij en beschaving

Geschiedenis van een paradox

Ambo|Anthos
Amsterdam

Inhoud

Inleiding 7

I HET GROTE VERHAAL

Slavernij in de antieke wereld en het vroege
christendom 37

Islamitische slavernij 61

De Atlantische wereld 89

II HET HELE VERHAAL

Zwart Atlantisch humanisme 113

Historici en blanke identiteitspolitiek 137

Slot: Een verhaal met toekomst 155

Dankwoord en verantwoording 161

Geraadpleegde literatuur 165

I

HET GROTE VERHAAL

Slavernij in de antieke wereld en het vroege christendom

Sommigen zijn vrij, anderen zijn van nature slaaf.

– Aristoteles

Geen mens is van nature slaaf.

– Philo

Zie erop toe dat Afrika niet langer leegloopt door de oneindige stroom van zijn inwoners die hun vrijheid verliezen in een gevangenschap erger dan bij barbaren.

– Augustinus

De Verlichting en de oudheid

Toen ik het bovenstaande citaat van Augustinus voor de eerste keer las, was ik geschokt door de treffende manier waarop de kerkvader duizend jaar geleden leek te hebben voorvoeld welk lot 12 miljoen Afrikanen in de trans-Atlantische slavenhandel te wachten stond. Het citaat is een van de twee motto's van een in 2011 gepubliceerd boek van Kyle Harper over slavernij in het late

Romeinse Rijk. Ik ging op zoek naar de oorspronkelijke tekst, en dat bracht me bij een brief uit 428 n.Chr. die in 1981 werd gevonden door onderzoeker Johannes Divjak. Augustinus klaagt in de brief tweemaal, in ongeveer dezelfde bewoordingen, over diverse vormen van mensenroof die zijn Noord-Afrikaanse bisdom Hippo teisterden. De brieven van Augustinus zijn interessant omdat ze historici iets leren over vormen van slavernij in Noord-Afrika en het verzet ertegen, maar zijn woorden krijgen een diepere lading door de kennis die we hebben van wat er in latere eeuwen op een andere Afrikaanse kust zou gebeuren.

Wat Harper, ikzelf, en u als lezer wellicht, zo treffend vinden aan het citaat is de gelijkenis die het suggereert tussen de mensenroof in Noord-Afrika en de trans-Atlantische slavenhandel in de vroegmoderne tijd. Maar laten we ons dan niet te veel leiden door kennis achteraf? Bepaalt de latere Atlantische geschiedenis dan niet te veel de interpretatie van het Romeinse verleden van duizend of zelfs tweeduizend jaar eerder? Wat mij betreft wel. We zijn overigens met onze 'Atlantische blik' op het slavernijverleden van de oudheid niet uniek. Het is zelfs niet overdreven om te stellen dat de oorsprong van de bestudering van de slavernij in de Griekse en Romeinse oudheid in zijn geheel terug te voeren is op de periode dat men in de Atlantische wereld worstelde met de vraag of en hoe de slavernij moest worden afgeschaft. De percepties van de Atlantische slavernij zijn vaak op de achtergrond aanwezig in de slavernijonderzoeken van vele generaties oudheidkundigen. En die door de Atlantische context beïnvloede lezing van de Romeinse tijd versterkt vandaag nog altijd het Grote Verhaal waarin ons slavernijdebat is vastgelopen. We zitten in een ware *feedback loop*. Oudheidkundigen proberen daar steeds meer uit te ontsnappen, en hopelijk zal de publieke perceptie op termijn ook gaan veranderen.

In de achttiende en negentiende eeuw leefde in het Westen het idee dat de Griekse en Romeinse oudheid belangrijke culturele voorlopers van de Europese beschaving waren. Dat was ook toen geen nieuw idee, maar het kreeg door de escalerende discussie over de wenselijkheid van slavernij een nieuwe relevantie. Als slavernij een belangrijke plaats heeft in de Romeinse en Griekse beschavingen, en deze beschavingen ook de belangrijkste bouwstenen aandragen voor de westerse beschaving, maakt het dan onlosmakelijk deel uit van de westerse beschaving? Historicus David Brion Davis ziet deze vraag als deel van het grotere 'probleem van slavernij in de westerse cultuur'.¹ Als het Westen zo beschaafd is, waarom wordt het dan zo direct geassocieerd met slavernij? Of is dat geen tegenstelling, en is die beschaving een voortbrengsel van slavernij?

De interpretatie van de klassieke oudheid was een manier om de discussie over de wenselijkheid van de Atlantische slavernij te beslechten. Over deze kwestie hebben veel Verlichtingsdenkers hun licht laten schijnen en hun antwoorden hebben zich bijzonder goed weten te nestelen in het Grote Verhaal waarmee de relatie tussen de westerse beschaving en de slavernij wordt geduid. Zo stelt de negentiende-eeuwse positivistische wetenschapsfilosoof Auguste Comte dat slavernij simpelweg nuttig is in een bepaald stadium van maatschappelijke ontwikkeling. Het brengt volgens hem de barbaarse volken tot productiviteit en als zodanig is het een nuttige stap voorwaarts. De analogie met de Atlantische slavernij die in het racistische vertoog van de slaveneigenaren de Afrikanen beschaving bijbracht is geen toeval. Ook zit er in de visie van Comte een oriëntatie op de toekomst na de slavernij; zodra de ontwikkeling naar productiviteit eenmaal is doorgemaakt kan de slavernij weer verdwijnen. En daarmee is het geweten gesust: de slavernij in de Atlantische

wereld is slechts tijdelijk en op termijn bovendien goed. Het is een redenertrant die we ook vandaag nog tegenkomen in de opvatting dat de nazaten van slaven beter af zijn dan de nazaten van degenen die in Afrika achterbleven. De slavernij in de oudheid kan dus volgens Comte simpelweg worden gezien als een lagere trede van ontwikkeling waarop later is voortgebouwd. Anderen, zoals Henri Wallon, die meer genegen waren om de afschaffingsbeweging te ondersteunen, zouden hier nog een tweede draai aan geven door te stellen dat de verheffing van het christendom tot staatsreligie bijdroeg aan het einde van de slavernij in Europa in de nadagen van het Romeinse Rijk.

Theorie en praktijk van slavernij bij de Grieken

De bestudering van de geschiedenis van slavernij in de oudheid is nog altijd in ontwikkeling en nieuwe studies onderzoeken de ideeën over de economie en de samenleving in de klassieke oudheid die gemeengoed zijn geworden. Deze nieuwe studies maken duidelijk dat de analyses van Finley over de slavernij in de oudheid aan herziening toe zijn.² De door hem en zijn generatiegenoten benadrukte uniciteit van de Griekse en Romeinse slavernij, met het scherpe verschil tussen vrij en onvrij, blijkt bij nadere inspectie niet houdbaar. Oudheidkundige David Lewis onderzocht de geschiedenis van de Griekse slavernij in de context van de andere samenlevingen met slavernij die zich in de Griekse regio bevonden. Hij onderzocht ook de verschillen binnen de Griekse wereld. Het vertrekpunt van zijn studie is dat de Middellandse Zee en het Nabije Oosten niet als hermetische zones met verschillende economische systemen gezien zouden moeten worden. Regionale economieën waren onderling ver-

bonden, en ook in culturele zin was er veel uitwisseling tussen de Grieken en de beschavingen in het Nabije Oosten. Ook het idee dat de structuur van de stadsstaat en het democratisch bestuur uniek Grieks waren moet op de schop. Dat is echter makkelijker gezegd dan gedaan, over de Grieken en Romeinen is nu eenmaal veel meer kennis voorhanden.³

Samenlevingen in de oudheid kenden verschillende vormen van slavernij die nu vaak gezamenlijk onder eenzelfde noemer worden gebracht. Slaven die tijdens oorlogen werden gemaakt, als krijgsgevangenen en als oorlogsbuit, werden in veel gevallen gehouden als arbeidskracht. In Babylon, Rome en bij de oude Grieken werd daarbij een verschil gemaakt tussen de aanvoerders die zich konden vrijkopen of laten vrijkopen door hun tempel, familie of koning, en de krijgers die direct werden ingezet voor het aanleggen van infrastructuur en verdedigingswerken, en later pas voor landbouw en mijnbouw. Ook via handelaars werden slaafgemaakten uit andere samenlevingen aangevoerd, vaak op een kleinere schaal dan degenen die door een oorlog slaaf werden. Een andere categorie slaven in deze samenlevingen vormden de lokale slaven. Het kon gaan om mensen die zichzelf hadden verkocht (waarschijnlijk een fenomeen dat maar beperkt voorkwam), veroordeelde misdadigers, schuldenaren of vondelingen die waren opgenomen in een huishouden en daar als slaaf werden gehouden – meestal tot zij een bepaalde leeftijd hadden bereikt.

Het lijkt erop dat de slaven van buiten de eigen samenleving vaak in een eeuwigdurende slavernij terecht kwamen. De lokale slaven kwamen meestal na verloop van tijd weer vrij, bijvoorbeeld als ze volwassen waren geworden, in het zevende jaar dat ze in dienst waren of als hun schuld was afbetaald. Zelfverkoop kwam waarschijnlijk in Babylon en Rome nauwelijks voor maar

was wel met wetten omschreven.⁴ Dat resulteerde in een tussenstatus, waarin de slaafgemaakte een legaal persoon bleef, niet kon worden doorverkocht en eventueel voor een vervanger kon zorgen. Ook in de Bijbel vinden we verwijzingen naar het verschil tussen lokale en buitenlandse slaven: op verschillende plaatsen wordt aangegeven dat slaven in het zevende jaar moeten worden vrijgelaten. In al deze samenlevingen lijkt het slaaf zijn een extreme, eerloze toestand die ten koste van alles moet worden voorkomen: men was liever arm dan slaaf. Nog erger was dat je als slaaf aan het buitenland werd verkocht. Dit gold in extreme mate voor vrouwen, aangezien in al deze samenlevingen slavernij ook de lichamelijke onderwerping aan de eigenaar betekende.

Slavernij bij de oude Grieken past in het algemene beeld zoals hierboven geschetst, maar het is de vraag op wie de definitie van slavernij van toepassing is. Door een definitie te volgen die de nadruk legt op de economische rol van de slaafgemaakten vallen volgens Lewis ook heloten daaronder, maar dat is een analyse die niet algemeen gedeeld wordt. De geschiedenis van de slavernij in de Griekse wereld is divers en gefragmenteerd aangezien de Griekse wereld bestond uit een duizendtal lokale besturen, elk met eigen rechten en tradities.⁵ De variaties laten zich verklaren door verschillen in de lokale omstandigheden. Het is goed mogelijk dat een derde van de inwoners van Athene in slavernij gehouden werd. Een deel van hen werkte in de mijnen, de overigen op het land of in de huishoudens van de eigenaren, al zijn ook dat moeilijk te verifiëren aannames. Er is nog altijd geen zekerheid over de vraag of eigenaarschap beperkt was tot de elite, of dat het ook in kleinschaliger vorm voorkwam.⁶ Dat heeft nogal wat consequenties voor de manier waarop de Griekse slavernij een plaats krijgt in het Grote Verhaal, daarin is het

uitgangspunt immers dat slavernij niet alleen alomtegenwoordig was maar ook onomstreden. Als we preciezer kijken naar wat de Griekse filosofen over slavernij schreven, moeten we dat beeld echter herzien.

Vooraf Aristoteles, een van de bekendst geworden filosofen uit de oudheid, is bepalend geweest in moderne discussie over de slavernij. Men gaat er ten onrechte van uit dat er in zijn tijd geen fundamentele kritiek was op het verschijnsel slavernij. Peter Garnsey, hoogleraar oude geschiedenis in Cambridge, die overigens student van Moses Finley was, heeft veel werk verzet om duidelijk te maken dat Aristoteles zeker niet de eerste en enige was die een filosofie van slavernij uiteen heeft gezet. Hij stelt daarbij dat er ook kritische filosofen waren en uit de werken van Aristoteles blijkt dat ook hijzelf verwickeld was in een woordenstrijd met mensen die kritisch waren over slavernij. Die kritiek ging niet over de specifieke behandeling van slaven, maar over de rechtmatigheid van het instituut. Dit is een relevante nuancering van het gangbare beeld van slavernij in de klassieke oudheid.

Slavernijhistoricus Robert Fogel stelde eens dat de acceptatie van slavernij kan worden gedefinieerd door zowel de afwezigheid van tegenstanders, in de vorm van een gearticuleerde afschaffingsbeweging, als de afwezigheid van stellige verdedigers.⁷ Slavernij is alleen geaccepteerd als het onomstreden is en de eigenaren zich niet hoeven te verantwoorden. Voortbouwend op deze stelling betoogt Garnsey dat er ook in de oudheid een gearticuleerd ongemak was ten opzichte van slavernij, en dat dit erop kan wijzen dat de eigenaren soms onzeker waren over de principiële rechtmatigheid van hun eigenaarschap. Bij het lezen van de *Politica* van Aristoteles was het mij in eerste instantie niet opgevallen, maar zoals Garnsey scherp opmerkt blijkt uit

de argumenten van Aristoteles dat er zelfs in het oude Athene een principiële weerstand bestond tegen het instituut.⁸

Het ongemak ten aanzien van slavernij, dat we vaak als een uniek en modern fenomeen beschouwen, blijkt veel vaker in de geschiedenis te zijn opgedoken. Volgens Aristoteles waren beschaving, het stedelijk leven, de onderwerping van de vrouw en slavernij onlosmakelijk met elkaar verbonden.⁹ De afwezigheid van slavernij was voor hem een teken van barbaarsheid: ‘Bij de barbaren zijn slaven en vrouwen gelijk [op eenzelfde niveau] omdat, zo stelt hij, in hun samenlevingen niemand in staat is om te heersen. Het hebben van gezag in een samenleving is volgens Aristoteles deugdzaam, maar een beschaafde regering komt tot stand tussen gelijken. In hoofdstuk zeven van de *Politica* stelt hij dat de monarchistische (dus barbaarse) manier van regeren in het huishouden iets heel anders is dan het besturen van een beschaafde polis. Het is daarom ook verklaarbaar dat we in de *Politica* maar weinig kunnen terugvinden over slavernij. Maar wie de eerste hoofdstukken naast het historische bewijs over slavernij in Athene legt ziet al gauw dat er discussie was over slavernij in het oude Athene.

In de *Politica* rust zijn onderbouwing van slavernij op een zwakke redenering. Om deze ongerijmdheid te onderzoeken wilde filosoof Michael Schofield graag achterhalen of Aristoteles’ ideeën over slavernij nu voortkwamen uit zuivere filosofische redeneringen, of dat ze het product waren van een vooraf ingenomen standpunt dat aansloot bij het denken van de slavenhoudende elite in zijn samenleving en waar hij een onderbouwing bij had gezocht. Was, kortom, de filosofie van Aristoteles wellicht voortgekomen uit een maatschappelijk vooroordeel? De ironie daarvan zou volgens Schofield groot zijn, want Aristoteles was juist een denker die dergelijke vooroordelen onderkende en

bekritiseerde. Schofield stelt dat de bespreking van slavernij bij Aristoteles vooral dient om het verschil tussen natuurlijk gezag en de polis te benadrukken. Of de krachtigen moeten regeren is een lastige vraag. In de polis gaat het immers om de rede en niet om het barbaars geachte koninklijke gezag van de krachtigste. En dus moeten er via de achterdeur krom aandoende redeneringen van de filosofie van Aristoteles binnen worden gebracht: hoe anders kan een barbaarse vorm van autoriteit een plaats hebben in een beschaafde samenleving?

De eerste acht hoofdstukken van de *Politica* vormen de belangrijkste uiteenzetting van Aristoteles over slavernij en geven zicht op de kaders waarbinnen hij dacht en debatteerde over slavernij. En wat blijkt? Slavernij was volgens hem geen ongemakkelijk bijproduct, maar een belangrijke bouwsteen voor een beschaafde samenleving. Beschaving, zo meent hij, is een stad geregeerd door gezamenlijke familiehoofden. In hun barbaarse vorm werden dorpen beheerst door koningen, de familiehoofden kenden geen onderlinge samenhang. Pas door samen te komen en het bestuur te vormen werden zij een polis. Huishoudens vormden de basis van het bestuur door de familiehoofden, die hun geschiktheid voor bestuur baseerden op drie gezagsverhoudingen binnen het huishouden: ‘tussen vrije en slaaf, man en vrouw, vader en kind’.¹⁰ De redentie van Aristoteles over de verhouding tussen slavernij en beschaafd bestuur lijkt dus wel een beetje op die van Henri Wallon over slavernij en het christendom: slavernij is dan wel barbaars, het is ook onvermijdelijk en onder leiding van verlichte machthebbers kan het worden ontstegen. Het is een bouwsteen van de beschaving omdat het de heersers leert om heerser te zijn, en die heerser zal vervolgens de slaaf verheffen en uiteindelijk bevrijden.

Door het huishouden te bespreken agendeert Aristoteles in

zijn *Politica* de aard van de slavernij als noodzakelijk en deugdzzaam onderdeel van de samenleving en het brengt hem ertoe uiteen te zetten wat de essentie ervan is, en ook wat de grenzen van rechtvaardige slavernij zijn. Uitgangspunt zijn de meesters die aan het hoofd staan van een huishouden. Om welvaart te kunnen voortbrengen moeten huishoudens bestierd worden, en specifiek, moet het hoofd van het huishouden de beschikbare instrumenten – met ieder hun eigenschappen – laten samenwerken. Instrumenten die ter beschikking van de meester staan, zo stelt Aristoteles, zijn zowel levend als levenloos. Het leven is er om gebruikt te worden, en slaven (levende instrumenten) moeten dus gebruikt worden door de meester. De zwakte van de redeneringen zijn op tal van plaatsen te zien, maar zelden zijn ze zo duidelijk als in de opening van de verhandeling over slavernij. Aristoteles verbindt twee losstaande punten met elkaar: ‘Soorten die niet zonder elkaar kunnen bestaan, zullen samen moeten komen.’¹¹ Zij doen dit om zich voort te planten, vanuit een ‘natuurlijke impuls’. *So far so good*, maar in de volgende zin maakt hij een merkwaardige sprong. Hij stelt dat door ‘soortgelijke natuurlijke oorzaken’ sommige wezens leiden en andere volgen, en dat deze gang van zaken hun gezamenlijke veiligheid dient. Aldus, zo stelt Aristoteles, zijn degenen die beschikken over een vooruitziende blik en een geest die tot reflectie in staat is van nature superieur, en heersen zij over degenen wier kracht vooral fysiek is. Zo horen slaaf en meester bij elkaar en hebben bovendien, voor hun gezamenlijke bestwil, de plicht om bij elkaar te horen.

Aristoteles stelt zichzelf ten doel om antwoord te geven op de vraag wie er slaaf kunnen worden en hoe slavernij precies een natuurlijk gegeven kan zijn. De kern van het argument lijkt te zijn dat sommigen nu eenmaal moeten heersen en anderen die-

nen. Maar, er zijn ‘veel soorten van beiden [heersers en dieners]’. In dit deel van de *Politica* lijkt Aristoteles eventjes het scherpe onderscheid tussen meester en slaaf te verlaten en kiest hij voor de minder specifieke categorieën heersen en dienen. Hij ziet dit onderscheid in alles wat leeft, in alles met een ziel en een lichaam, waarbij de ziel heerst over het dienende lichaam. Daardoor worden de meer open categorieën van heersen en dienen toch weer gelijkgeschakeld aan de categorieën meester en slaaf: ‘De ziel heerst over het lichaam zoals de meester over de slaaf,’ stelt hij. Zo komt alles uiteindelijk toch neer op die eenduidige symbiotische taakverdeling tussen heerser en dienaar. Deze taakverdeling is essentieel en voordelig voor beide: het is beter voor het lichaam om door een geest geregeerd te worden.¹² En bijgevolg moeten mensen die inferieur zijn aan anderen door hun beteren geregeerd worden. Niet alleen moeten ze geregeerd worden, hun enige waarde is hun lichaam, en dus is het juist om hun lichaam te gebruiken. Zij die van nature slaaf zijn hebben er baat bij geregeerd te worden. De natuur, aldus Aristoteles, heeft daarom slaven en vrije mensen verschillende lichamen gegeven, de eersten robuuste lichamen, de anderen lichamen die geschikt waren voor het burgerlijke leven. Het natuurlijke onderscheid bestaat om volbracht te worden door het samenbrengen van de natuurlijke heersers met de natuurlijke slaven. ‘Sommige mensen zijn van nature slaaf, anderen zijn vrij, en zo het voordelig is voor de een, is het gerechtvaardigd hem slaaf te maken.’¹³ Gerechtvaardigd is hier een understatement, het is een volbrenging van een natuurlijke voorbestemming of plan.

Met zo’n stevige uiteenzetting lijkt enige kritiek op slavernij niet mogelijk, het is natuurlijk en dus gerechtvaardigd. Maar twijfel aan de rechtmatigheid lijkt als een rode draad door de slavernijgeschiedenis te lopen en die twijfel komt niet zelden

langs theologische of filosofische weg aan de maatschappelijke oppervlakte. Zo ook in de tijd van Aristoteles. In het zesde hoofdstuk van de *Politica* blijkt dat er in Athene verschillen van inzicht bestonden over de slavernij en dat de filosofische onderbouwing ervan door Aristoteles' tijdgenoten door hem als verre van sluitend werd gezien.

Aristoteles wordt in zijn vijfde hoofdstuk wat ambigu: er zijn natuurlijke slaven, wier robuuste lichamen door weldenkende burgers geregeerd moeten worden, maar hij moet ook erkennen dat de scheidslijnen niet zo scherp zijn. Hier toont Aristoteles zich nog het meest van zijn filosofische kant en veel minder als de ideologische stoplap van de Atheense elite. Van de twee manieren om slaaf te worden (via het recht of door een militaire nederlaag) was met name die tweede nogal problematisch. Vastgesteld was immers dat fysieke kracht moest dienen, dus hoe kon fysieke (militaire) kracht dan een minder krachtige persoon tot slavernij dwingen. Aristoteles moest zich er met slimmigheidjes van afmaken, bijvoorbeeld door te stellen dat voor een militaire overwinning andere eigenschappen nodig waren dan kracht alleen. Maar in het geval van slaven als oorlogsbuit stuitte men op een groot probleem, want niet alleen het vechtvolk werd in een oorlog verslagen maar ook de adellijke aanvoerders, en die konden dan wel tot slaaf worden gemaakt maar onmogelijk van nature slaaf zijn. De oplossing was om 'alleen de barbaren slaven te noemen'.¹⁴ Maar, zegt Aristoteles, dan zal in laatste instantie blijken dat sommigen nu eenmaal overal zullen worden herkend als slaven, terwijl anderen altijd zullen worden herkend als heersers. Deze natuurlijke heersers zijn dit door afstamming, want een 'beest brengt beesten voort, en een goed mens zou goede mensen moeten voortbrengen'. Natuurlijke slavernij, zo lijkt het, berust op afstamming, terwijl via het recht en verovering

ook onnatuurlijke slavernij kan ontstaan. Slavernij als gevolg van een militaire nederlaag kon dus onnatuurlijk en daarmee ook onwenselijk zijn, aldus Aristoteles. Dat juist de aristotelische redematies aantrekkelijk zouden blijken voor de verdedigers van slavernij in de Atlantische wereld mag duidelijk zijn. Zij grepen het idee van natuurlijke slaven en natuurlijke heersers aan als onderbouwing van raciale slavernij, waarin mensen van Afrikaanse afkomst als natuurlijke slaven werden gezien en Europeanen als natuurlijke en voorbestemde heersers.

De verhouding tussen de slaaf en de meester is in het werk van Aristoteles niet alleen symbiotisch – zonder meester geen slaaf en vice versa – maar is ook nog eens voor beiden voordelig. De slavernij is bij Aristoteles een hermetische categorie: het bezit is van de bezitter, maar de bezitter is geen deel van het bezit. De slaaf is van de meester en niets buiten dat.¹⁵ Zonder de meester is de slaaf niets, hij is een instrument dat niet in staat is te denken maar wel baat heeft bij het slaaf-zijn. De natuurlijke slaven zijn mensen die een deel van hun ziel ontberen, en voor wie dit gebrek aangevuld wordt door de relatie met de eigenaar. Het gebrek waarmee natuurlijke slaven volgens Aristoteles geboren waren maakte hen voorbestemd om te dienen. Hij onderscheidde deze ‘dieners’ van juridische slaven die door het recht tot slaven waren gemaakt. Hoewel Aristoteles geen duidelijkheid geeft over wie als natuurlijke slaven beschouwd zouden moeten worden, heeft zijn categorie van ‘natuurlijke slaven’ grote invloed gekregen op zestiende- en zeventiende-eeuwse filosofen die de wereld van de expanderende, en op slavernij rustende wereldrijken probeerden te begrijpen.¹⁶ Het aristotelische denken over slavernij is exemplarisch voor het continuüm van denkbeelden over slavernij van slaveneigenaren: dat loopt van slavernij als deugd en verantwoordelijkheid van een verantwoordelijke heer-

sende klasse naar slavernij als onvermijdelijk kwaad.

De kritiek op slavernij is hoorbaar in de opmerkingen van Aristoteles, want hij verdedigt zich actief tegen critici. De filosofie van de natuurlijke slavernij van Aristoteles is een antwoord geweest op de twijfels die er waren geweest over het juridische instituut.¹⁷ Hij moest uitleggen waarom er soms ook onrechtmatige slavernij voorkwam, en maakte een onderscheid tussen natuurlijke en juridische slaven. Aristoteles en zijn filosofie lijken in latere periodes vergeten te zijn en er werd niet langer naar verwezen in de discussie. De stoïcijnen negeerden het onderwerp en lijken de basis te hebben gelegd voor het meer gebruikelijke idee dat slavernij geen natuurlijke eigenschap was maar alleen een juridisch instituut, waarvan de legitimiteit bovendien in twijfel kon worden getrokken. Het gaat te ver om te concluderen dat stoïcijnen de theorie van natuurlijke slavernij verwierpen, maar het lijkt wel duidelijk dat het geen gangbaar idee was. Het onderzoek naar de geschiedenis van slavernij in de oudheid compliceert het beeld dat het in de klassieke oudheid een onweersproken praktijk was, en leidt ook tot twijfel over de geldigheid van het idee van natuurlijke slavernij. De kijk van Aristoteles was extreem als het ging om het legitimeren van slavernij als natuurlijk verschijnsel. Voor een groot deel van de wereldgeschiedenis is het aristotelische beeld van slavernij als natuurlijke en aangeboren eigenschap niet gangbaar, met uitzondering van de raciale slavernij in de Atlantische wereld.

In het wrede Rome

In klassiek Rome, vanaf ongeveer 500 v.Chr. tot het begin van het eerste millennium, zag men slavernij juist als strijdig met de

‘natuurlijke staat van zijn’. De natuurlijke situatie was volgens de destijds geldende opvattingen namelijk de aangeboren vrijheid.¹⁸ Slavernij, in Rome vooral voortkomend uit krijgsgevangenschap en dus oorlog, was volgens de Romeinse rechtsgeleerden en filosofen het gevolg van een niet-natuurlijke gang van zaken.¹⁹ Dat het *contra naturam* was wilde volgens de Romeinse rechtsgeleerden nog niet zeggen dat het niet rechtmatig of geen universele praktijk was.²⁰ Het zegt ook weinig over de aard van slavernij. De slavernij in Rome was bijzonder hard. Slaafgemaakten waren *res*, een zaak of ding – een ‘niemand en dood, want hij geniet geen familie, burgerrechten of vrijheden’.²¹ De macht die men in Rome tijdens de republiek over de slaaf had ging zelfs nog verder dan dat: het was een alomvattend dominium. Dit zou in het latere Rome worden ingeperkt, al hield de eigenaar een grote mate van recht – inclusief het recht om de eigen slaaf te doden.²² De status van de slaaf was echter in het Romeinse recht niet aangeboren en kon door middel van *manumissie* (vrijlating uit slavernij) worden afgezwakt of ingeperkt.

De schaal van de Romeinse slavernij was in de premoderne wereld ongekend.²³ Het rijk dat rond het begin van onze jaartelling tot stand kwam was voorafgegaan door een half millennium waarin Rome zich meester maakte van Italië, en vervolgens ook daarbuiten steeds grotere gebieden veroverde. Expansie en slavernij gingen hand in hand, aangezien het gebruikelijk was om overwonnen strijders en in sommige gevallen ook volken tot slaaf te maken. De verovering van de Etruskische stad Veii in 396 v.Chr. leidde niet alleen tot grootschalige plundering, maar ook tot het tot slaaf maken van een groot deel van de bevolking. Slavernij was in de expanderende republiek een integraal deel van de samenleving. Er zijn wel veel open vragen over slavernij in de periode van de republiek. Zo is er geen zekerheid

over de omvang en over de vraag of alleen de elite bestond uit slavenhouders of dat het ook in de rest van de maatschappij gebruikelijk was. Er zijn schattingen die in de buurt komen van 12 procent slaven in de derde eeuw v.Chr. en dat dit richting het begin van onze jaartelling opliep tot 30 procent of misschien meer.²⁴ Belangrijk is wel dat slavernij gebaseerd was op militaire onderwerping, waardoor de toestroom van nieuwe slaven niet gelijkmatig was: een nieuwe overwinning zorgde voor een golf nieuwe slaven.

Het betekende bovendien dat de slaven vaak buitenstaanders waren, en dat ze dus niet lokaal geboren of door bijvoorbeeld schulden of andere lokale omstandigheden in een (tijdelijke) situatie van slavernij terecht waren gekomen. Bij het vaststellen van de eerste wetten waren slaven een specifieke categorie in de samenleving voor wie andere normen golden. Zo was de compensatie lager als iemand een slaaf had verwond, maar kregen de slaven wel hogere straffen.²⁵ Het onderscheid tussen slaaf en vrije was al vroeg in de Romeinse republiek een belangrijk maatschappelijk gegeven. Slavernij was in het oude Rome al van maatschappelijk belang voordat het van economisch belang was.²⁶ Het lijkt dan ook aannemelijk dat de slaaf in deze wereld een 'diep gedegradeerd lid van de samenleving was, een object dat in gewelddadige onderwerping werd gehouden'.²⁷ Tegen deze extreme situatie ontstond uiteraard ook verzet. En als verzet indrukwekkende vormen aanneemt is er altijd wel iemand uit de culturele elite die zich geroepen voelt om het voor de opstandelingen op te nemen.

De cijfers over slavernij in het Romeinse Rijk berusten op redeneerde speculatie en uit nieuwe onderzoeken blijkt dat het percentage slaven in de samenleving lager was dan gedacht. Het aantal aannames dat moet worden gedaan om tot een bereke-

ning te komen is verrassend. Demograaf Walter Scheidel stelt dat volgens de huidige stand van de wetenschap tussen de 30 en 40 procent van de bevolking van Italië in slavernij leefde en in het rijk als geheel 10 tot 15 procent.²⁸ Nadat door het einde van de expansie van het Romeinse Rijk het slaaf maken tijdens oorlogen was afgenomen, werden, zo lijkt het, de meesten op een van deze drie manieren slaaf: door mensenroof, doordat ze na geboorte te vondeling waren gelegd of doordat ze geboren waren uit een slaafgemaakte vrouw. Maar het is moeilijk algemene uitspraken te doen over de slavernij in het Romeinse Rijk. Het is duidelijk dat slavernij voorkwam, maar ook dat er grote verschillen waren tussen de manieren waarop slavernij werd ingezet in de economie en samenleving. Grote eigenaren maakten gebruik van slavenarbeid in de landbouw, aristocratische heersers in het snel expanderende rijk bouwden de bureaucratie in nieuwe gebieden soms ook volledig op basis van slaafgemaakten. Mensen in slavernij werden ook ingezet om zakelijke belangen te vertegenwoordigen, aangezien ze betrouwbaarder werden geacht dan andere vertegenwoordigers.

De eenzijdigheid van het bronmateriaal maakt het moeilijk om goed zicht te krijgen op het verzet van slaven in het Romeinse Rijk. Wat we overgeleverd krijgen is vrijwel altijd uit het perspectief van de eigenaren. Historicus Keith Bradley stelt dat het niet goed mogelijk is om de motivaties van slaafgemaakten te achterhalen als zij hun gedachten niet zelf aan het papier hebben toevertrouwd. Uit de Romeinse bronnen blijkt echter overduidelijk dat er verzet werd gepleegd tegen slavernij, van acceptatie van de eigen situatie en volledige onderwerping aan de eigenaren was ook in Rome geen sprake. Soms sloegen slaafgemaakten op de vlucht, wat met een groot aantal wetten en straffen bestreden werd.²⁹